

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1:947.7 «653» (093.3)

В.Ю.АРИСТОВ*

ЛІТОПИСНИЙ ЗВІД: ІСТОРІЯ ТЕРМІНА ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ

Термін і поняття літописного зводу серед послідовників О.О.Шахматова ключові для окреслення характеру давньоруських літописних текстів. Простежується еволюція терміна протягом ХІХ ст. і формування сучасного (шахматовського) поняття літописного зводу на тлі зміни базових уявлень про сутність руських літописів.

Ключові слова: літописний звіт, літописання, «Повість временних літ», історія понять, історіографія.

Найбільш імовірною відповіддю на питання: «Що таке “Повість временних літ” (Київський літопис і т.д.)?» буде: «Це – літописний звіт». Поширене в літописознавстві уявлення звучить так: «Кожен літопис – це звіт»¹. Але на питання: «Що таке літописний звіт?» відповідь не така очевидна. Історія літописання – це історія «літописних зводів». З іншого боку, «звіт» – щось ширше за «літопис». За Д.С.Лихачовим, звіт – це поєднання відомих матеріалів із новими, що супроводжується їх творчою обробкою². Розмитість визначення пояснюється тим, що цей термін видається сам по собі зрозумілим. Він дуже глибоко ввійшов до мови дослідників. Проте, так було не завжди.

Термін і поняття «літописний звіт» – важливі елементи історіографічної традиції, засновником якої був О.О.Шахматов. У рамках традиції вони вважаються ключовими для розуміння природи літописних текстів. Однак кожна наукова традиція, зокрема шахматовська, не виникає нізвідки. Вона має свою історію, простежуючи яку, можна краще зрозуміти її природу. При цьому важливим методом є встановлення історії ключових для даної традиції термінів та понять. Шахматовське розуміння літописного зводу не зазнало серйозних

* Аристов Вадим Юрійович – аспірант Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: aristov3000@yandex.ru

¹ Повесть временных лет. – Ч.2. – Москва; Ленинград, 1950. – С.41; Лихачёв Д.С. Повесть временных лет: Статья и примечания // Художественная проза Киевской Руси XI–XIII вв. – Москва, 1957. – С.279–281; *Его же*. Текстология: На материале русской литературы X–XVII вв. – Ленинград, 1983. – С.357–359; Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории. – Москва, 2000. – С.16.

² Лихачёв Д.С. Текстология: На материале русской литературы X–XVII вв. – С.370.

деформацій і через століття після виходу праць відомого вченого. Між тим, протягом ста років до О.О.Шахматова термін кардинально змінював свій зміст.

Термін «літописний звід» почав уживатися на рубежі XVIII–XIX ст. Так називали один із типів критичного видання, де суміщалися читання різних літописних списків, а один зі списків («кращий») брався за основу. Саме з кінця XVIII ст. постала потреба вироблення якісних критичних видань літописів. Передовсім це стосувалося «Повісті временних літ» (або «літопису Нестора»). А.Л.Шлецер уважав першочерговим завданням критики видати «зведений Несторів літопис»³. Так він називав видання, де суміщалися кращі читання⁴ різних списків літопису. Такий мозаїчний текст був би подібний до Нового Заповіту у виданні Й.Я.Грісбаха. А.Л.Шлецер підкреслював, що «звід» підготував би матеріал для важливішої роботи – реконструкції автентичного тексту Нестора⁵. Дещо пізніше М.М.Карамзін також виступав за «вчений звід літописів». Під цим розумілося видання найдавнішого (тобто, на його думку, найчистішого) списку Нестора з підведенням варіантів інших давніх списків⁶. «Літописним зводом», крім того, могли називати історичну працю, де використано інформацію різних літописів під час створення єдиної картини подій минулого. При цьому першим літописним зводом саме у цьому сенсі була праця В.М.Татищева, котрий писав свою історію не за одним, а зводячи повідомлення з різних списків⁷. До другої половини XIX ст. термін «літописний звід» уживався в едиційній критиці⁸. Але з середини століття він набув іншого основного значення. Це було пов'язане зі зміною панівної теорії в літописознавстві.

У спробах А.Л.Шлецера «очистити» «справжнього Нестора» від доповнень і викривлень переписувачів-неуків відкрилася проблема можливості доступу вченого-критика до початкового літописання. Спрощена схема історії давньоруського літописання «за Шлецером» виглядала так: існував авторський текст талановитого Нестора, джерело, яке засмічували «грубі» переписувачі; у результаті замість одного «правильного» Нестора маємо багато «хибних». Ця схема мала одне слабке місце, до якого підійшов уже сам А.Л.Шлецер: стверджуючи довільність поведіння переписувачів із Нестором, ми позбавляємо себе шансів надійно вичитувати в пізніх списках дорогі серцю Несторові слова.

П.М.Строев був тим, хто знайшов вихід із цього скрутного становища. Треба було перемістити увагу на визначення характеру текстів, що безпосередньо дійшли до нас. Визнання пізніх літописів блідю подобою Несторового

³ Шлецер А.Л. Нестор: Русские летописи на древле-славенском языке. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1809. – С.409–410.

⁴ Сам термін «читання» в російській мові з'явився під час перекладу німецького тексту вченого (див.: Шлецер А.Л. Нестор... – С.Х).

⁵ Шлецер А.Л. Нестор... – С.413–414.

⁶ Карамзин М.Н. История государства Российского. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1818. – С.XXXIII.

⁷ Пор.: Арцыбышев Н.С. Повествование о России. – Т.1. – Москва, 1838. – С.1.

⁸ Супрасльская рукопись, содержащая новгородскую и киевскую сокращённые летописи. – Москва, 1836. – С.XVII–XVIII; Лейбович Л.И. Сводная летопись, составленная по всем изданным спискам летописи. – Вып.1: Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1876.

временника не приносило дослідникові жодної користі. Варто було змінити акценти: не засуджувати пізні переробки Нестора, які, мовляв, *не зберегли* його у чистоті, а визнати, що тільки завдяки пізнім пам'яткам Нестор у принципі *зберігся* до нашого часу. Значення ідеї П.М.Строева полягало у визначенні, чим є відомі науці «літописи». Це – не «погані копії», а «літописні збірники».

Учений передбачав дихотомію: авторський твір Нестора (або іншого літописця) і компіляція, власне не-твір, але збірник творів. Це дозволяло стверджувати, що пізні рукописи могли зберегти текст значно давніших літописів. Зауважимо, П.М.Строев писав, що до збірників повідомлення вносили вибірково, те, що хотіли, часто пропускали, скорочували, розміщували безладно та переставляли⁹. Але вже (на відміну від А.Л.Шлецера) не йшлося про спотворення слів. Повідомлення як цеглини могли складати в різному порядку і в різній кількості, але самі вони залишалися. Саме такий погляд було швидко прийнято у середовищі істориків¹⁰. Його прийняла й комісія з підготовки видання «Повного зібрання російських літописів»: у передмові до першого тому серії на понятійному рівні розрізнено давні «временники»/«літописи» та пізніші «збірники»¹¹.

Інтелектуальний фон появи в російському літописознавстві ідеї літопису як збірника продемонструвала В.Г.Вовина-Лебедева¹². Як доводить дослідниця, П.М.Строев (як і його колеги С.С.Уваров, Р.Ф.Тимковський, М.Т.Каченовський) перебували під впливом новітніх західних, власне німецьких (а ще точніше – геттінгенських), віянь у джерелознавстві. Вона наводить як приклад зміну у ставленні до поем Гомера наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: «Гляду» й «Одіссею» було визнано складними творами, що поєднали у собі різні за походженням перекази, котрі певний час існували окремо. Таким чином, поеми виявлялися не авторськими шедеврами великого грека, а свого роду збірниками окремих «пратекстів»¹³.

Попри загальну відповідність духові часу, на європейському інтелектуальному тлі ідеї російських учених мали виразну специфіку. Як справедливо вказує В.Г.Вовина-Лебедева, прямих посилань на «геттінгенців» ані П.М.Строев, ані його колеги не робили (як робили на «свого» А.Л.Шлецера). Вплив настроїв європейської філології можна побачити тільки у загальних рисах. Натомість конкретні ідеї, як можна простежити, з'являлися радше виходячи з потреб дослідження місцевих джерел і були підпорядковані логіці російської інтелектуальної (зокрема джерелознавчої) традиції. Власне, сам П.М.Строев наголошував

⁹ Строев П.М. Предисловие // Софийский временник или русская летопись с 862 по 1534 год. – Ч.1. – Москва, 1820. – С.Х–ХІ.

¹⁰ Перевошиков В.О. О русских летописях и летописателях по 1240 г. – Санкт-Петербург, 1836. – С.24–25.

¹¹ Берединов Я.И. Предисловие к Полному собранию русских летописей // Полное собрание русских летописей. – Т.1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. – Санкт-Петербург, 1846. – С.IV–V.

¹² Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. – Санкт-Петербург, 2011. – С.134–150; *Её же*. Издания и исследования русских летописей в первой половине XIX в. на фоне европейского опыта // Вестник СПбГУ. – Сер.2. – Вып.4. – Санкт-Петербург, 2011. – С.3–12.

¹³ Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. – С.136–140.

на «збірному» характері не літопису Нестора (що варто було б очікувати, якби він копіював «антигомерівський» підхід), а реально збережених літописних пам'яток. Нестор для нього був ще цілісним, хоч уже й менш досяжним.

Виникнення образу літописця-збирача може добре пояснюватися археографічною практикою П.М.Строева. Як стало відомо після смерті вченого (і на сьогодні остаточно підтверджено), він вирізав із рукописів окремі аркуші або зошити та збирав із них свою колекцію¹⁴. Археограф був переконаний, що таким чином рятує цінні рукописи від псування й загибелі. Але в результаті частини однієї книги могли опинитися в різних збірниках, тексти пам'яток втрачали «конвой», що вкрай ускладнювало роботу подальшим дослідникам. Але, крім того, складання єдиного збірника з уривків першоджерел могло підказати (і, вочевидь, підказало) П.М.Строеву ідею, як формувався склад відомих літописів.

Запровадження ідеї збірника було суттєвим поворотом у поглядах на руське літописання. Але в ній крилася двозначність, що призвело до проростання цілковито різних пагонів з одного кореня. У своєму програмному тексті П.М.Строев заклав серйозну суперечність:

«Будучи складеними з повістувань достовірних, ці літописи несуть на собі явний відбиток істини; проте, викривлені впливом часу та невіглаством збирачів і переписувачів, вони уявляються нам у вигляді побутописань хибних, плутаних та неузгоджених між собою»¹⁵.

Одна частина його колеґ зробила акцент на першій половині цієї тези, інша – на другій.

Цією «іншою частиною» була «школа скептиків», що відіграла особливу роль в еволюції поняття літописного збірника. Її очільник М.Т.Каченовський уважав неможливим появу у часи Нестора чогось подібного до збережених збірників¹⁶. С.М.Строев (Скромненко) взагалі заперечував існування «ПВЛ» чи єдиного літопису Нестора¹⁷. На його думку, окремі записи й повісті були зібрані разом лише у XIII–XIV ст. Але значення цих записів і повістей не йшло в порівняння з тим, що внесли «від себе» укладачі збірників: «Наші літописи представляють нам події, описані двічі, один раз коротко, інший раз докладно, не лише наприкінці XI ст., але також у XIV й XV ст.»¹⁸. С.М.Строев уважав, що давні «збирачі» поряд з якимись автентичними записками вносили «байки», на власний розсуд розширювали або скорочували оповідь, вигадували нові сюжети¹⁹. Саме тому скептики вважали давню руську історію казковою й недостовірною.

¹⁴ Уо Д.К. К изучению истории рукописного собрания П.М.Строева // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.32. – Ленинград, 1977. – С.187–191.

¹⁵ Строев П.М. Предисловие. – С.ХІ.

¹⁶ Каченовский М.Т. О баснословном времени в российской истории // Учёные записки Императорского Московского университета. – Т.1. – Москва, 1832. – С.284–285.

¹⁷ Скромненко С. О недостоверности древней русской истории и ложности мнения касательно древности русских летописей. – Санкт-Петербург, 1834. – С.41–44.

¹⁸ Там же. – С.53–54.

¹⁹ Див.: Скромненко С. Кто писал ныне нам известные летописи? // Сын Отечества и Северный архив. – Т.ХLVII. – Санкт-Петербург, 1835. – С.170. Примітно, що так само поводитись і «переписувачі» у А.Л.Шлецера.

Із цього випливало, що «збірники» є власне першими великими історичними текстами на Русі. Таке розуміння істотно викривляло ідею П.М.Строева, який уявляв збірники як форму збереження давніх літописів. Тепер же збірники їх просто замінили. Якраз це бачення і стало далеким попередником шахматовської тези, що перші руські історичні тексти вже були зводами.

Саме на М.Т.Каченовському та його послідовниках можна впевнено простежити вплив «детронізації Гомера» Ф.А.Вольфом. І німецький філолог-класик, і російські скептики виходили з апріорної тези про неможливість написання у часи Гомера та Нестора таких великих творів, як «Іліада» й «ПВЛ». І Ф.А.Вольф, і скептики шукали анахронізми (історичні та мовні), що начебто свідчили про пізні походження вказаних творів. В обох випадках ішлося про свідоме розвінчання легендарного автора²⁰. При цьому слід визнати, що ідея збірника розвивалася досить автономно від скептичного напрямку – вона активно функціонувала й після занепаду школи.

Думка, що склад збірників був аж ніяк не випадковим, перетворювала «збірник» на універсальне поняття. З одного боку, це дозволяло віднаходити в наявному літописному тексті збережені окремі записи чи оповідання, з іншого – розглядати цей текст цілісно, як результат свідомої літературної роботи. Це був перший прецедент, коли будь-який літописний текст можна було кваліфікувати як збірник.

Слід підкреслити, що вже у згаданій вище передмові до першого тому «Повного зібрання російських літописів» відобразилася суперечливість поняття та початок затирання чіткої межі між «літописом» та «збірником». Я.І.Бередников, автор передмови, стверджував, що давні літописи були складені з таких матеріалів: окремі повісті й перекази, записки монастирські та церковні, «щоденники» князів або приватних осіб. Пізніше вже самі літописи ввійшли як матеріал до літописних збірників. Але згадаймо: для П.М.Строева та представників скептичної школи «збірники» склалися саме з того, із чого, за Я.І.Бередниковим, склалися «літописи». Тобто якісної різниці між цими «літописами» і «збірниками» наче й не було.

Загалом, особливо щодо літописів XV–XVI ст., термін «збірник» міцно ввійшов у свідомість дослідників²¹. Звісно, такі знакові вчені, як П.Г.Бутков і М.П.Погодін, відкрито не застосовували його, адже він асоціювався для них із «ворожою» школою скептиків²². Останній узагалі дивився на літописання радше як на послідовність літописців, що вели літопис протягом життя, ніж

²⁰ Mahler A. Did philologists write the Iliad? Friedrich August Wolf's criteria of style and the demonstrative power of citation. – P.188–190 [Електронний ресурс]: <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/22923>; Каченовский М.Т. О баснословном времени в российской истории. – С.284–289.

²¹ Напр.: Беляев И.Д. О Несторовой летописи // Чтения в Обществе истории и древностей российских (далі – ЧОИДР). – №5, 1846. – Москва, 1847. – С.2; Его же. Русские летописи по Лаврентьевскому списку с 1111 по 1169 г. // Временник Общества истории и древностей российских (далі – ВОИДР). – №2. – Москва, 1849.

²² Бутков П.Г. Оборона летописи русской, Несторовой, от навета скептиков. – Санкт-Петербург, 1840; Погодин М.П. Новгородские летописи // Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС). – Т.6. – Санкт-Петербург, 1858. – С.211–212.

як на періодичні зведення готових оповідань або «коротких записок»²³. Там, де інший дослідник обов'язково вжив би термін «збірник», М.П.Погодін послідовно підбирав інші слова: «редакція», «твір», просто «літопис».

Водночас М.П.Погодін одним із перших розвинув ідею про складний характер «Несторового літопису». Він уявляв його твором, що базувався на місцевих писемних джерелах (містив оповідання, короткі літописні записки, а не тільки авторський текст), хоч слова «збірник» майстерно уникав. Але це було саме те розуміння, що для його колеґ цілком підпадало під термін «збірник» (пізніше – «звід»). За словами М.П.Погодіна:

«Літопис Несторів анітрохи не втрачає своєї гідності від припущення про записки, залишаючись дорогоцінною пам'яткою XI ст. Навпаки, він отримує для нас нову цінність, *містячи у собі ще найдавніші пам'ятки нашої грамотності*» (тут і далі курсив мій – В.А.)²⁴.

Примітно, що ця думка (про «ПВЛ» як текст, в якому вціліли залишки найдавніших історичних творів), скоріш за все, була запозичена К.М.Бестужевим-Рюміним, апологетом ідеї «збірників» (хоч і без згадки М.П.Погодіна). Вона, у бестужевському виконанні, широко цитується в науковій літературі («Повість временних літ» є архівом, в якому *зберігаються сліди творів первісної нашої літератури, котрі для нас загинули*)²⁵.

Наступним, і цілком логічним, кроком стало оголошення «ПВЛ» збірником. Це чи не вперше зробив І.Д.Беляєв. Класифікуючи відомі літописні пам'ятки, він уважав Несторів літопис першим «літературним літописом» або «збірником», порівнюючи зі збірниками пізнішими:

«Усі ці збірники склалися за одним взірцем і розташовувалися, поповнювалися та змінювалися укладачами згідно з їхніми міркуваннями та за джерелами, що були під руками [...] судячи за найстарішим літописом, що дійшов до нас і приписується Несторові, можна припустити, що він перший проклав шлях для літописних збірників»²⁶.

Схожого висновку тоді ж дійшов П.С.Казанський, котрий розвінчував Нестора як літописця. Заперечуючи традиційний його образ, дослідник піддавав сумніву і характер першого літопису, що для багатьох залишався авторським твором:

«Очевидно, що як древній літописець, котрий називають Несторовим, так і літописи продовжувачів його суть ні що інше, як витяг із готових матеріалів згідно з метою та поглядами укладачів»²⁷.

²³ Погодин М.П. Новгородские летописи. – С.226–227.

²⁴ Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т.1. – Москва, 1846. – С.96.

²⁵ Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.59.

²⁶ Беляев И.Д. О разных видах русских летописей // ВОИДР. – №5. – Москва, 1850. – С.21–23.

²⁷ Казанский П.С. Критический разбор свидетельств Патерика Печерского о Летописи Нестора // Там же. – №7. – Москва, 1850. – С.16.

Подібну ідею невдовзі, хоч і менш виразно, висловлював у ранніх статтях І.І.Срезневський (при тому визнаючи за Нестором звання літописця)²⁸. У пізніших працях, щоправда, учений уважав укладачем «ПВЛ» Сильвестра²⁹. У тому ж напрямі мислив М.І.Сухомлинов, висувачи тезу, що не тільки пізні літописи, а й сама «Повість» уже була «збірником»³⁰. Авторський текст виступав свого роду цементом, що спаював розрізнені записки, документи, окремо записані оповіді, витяги з агіографічних і хронографічних творів.

У працях І.І.Срезневського та М.І.Сухомлинова починається вживання терміна «звід» замість «збірник». Раніше вони жили окремим життям. Для П.М.Строева звід – це (як і для А.Л.Шлецера) тип видання літописів, в якому «зведено» кращі читання різних списків. Чи не вперше суміщення термінів можна зауважити в передмові до першого тому «Повного зібрання російських літописів», де читаємо: «Літописні збірники суть зводи означених временників»³¹.

Можна помітити, що поступова заміна терміна «збірник» на «звід» збігалася з подальшою еволюцією поняття: звід – уже не просто скомпонований із різних творів (чи їх уривків) складний текст, а зведення тих творів із певним задумом. Припускаємо, це могло бути пов'язане з впливом поняття зводу як типу видання. Літописний звід дедалі більше уявлявся не стільки архівом, до якого довільно потрапляли артефакти, скільки більш цілісним, хоча і внутрішньо неоднорідним текстом. Поняття зводу виявлялося більш конкурентоспроможним, ніж поняття збірника (хоч було спочатку просто модифікацією останнього). Воно дозволяло вмістити всі розбіжності між реальними й гіпотетичними літописами. На «звід» можна було дивитись і як на цілісну працю, ідеологічний проект, і як на «чисту компіляцію».

Завершеного вигляду новий погляд на «ПВЛ» набув у працях М.І.Костомарова й К.М.Бестужева-Рюміна, які вважали «Повість» першим російським «збірником», що служив за приклад усім подальшим «зводам»/«збірникам»³². Для К.М.Бестужева-Рюміна звід – ще не єдиний літературний твір, але вже наслідок певних творчих зусиль його укладача³³. М.І.Костомаров розумів цей «звід Сильвестра» як більш цілісний твір, частини котрого (окремі літописи й повісті) все ж зберігали певну окремішність³⁴.

²⁸ *Срезневский И.И.* Памятники X-го века до Владимира Святого // ИОРЯС. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1854. – С.59–60. Учений уважав, що Нестор у своєму літописі «зібрав» значну частину літописних записок (але не всі), котрі існували з IX ст. При цьому він майже нічого не змінював, а отже, його літопис набував рис зібрання витягів із різних літописів, що велися в різних кінцях Русі.

²⁹ *Срезневский И.И.* Статьи о древних русских летописях (1853–1866). – Санкт-Петербург, 1903. – С.112–115.

³⁰ *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи как памятнике литературном. – Санкт-Петербург, 1856. – С.51.

³¹ *Бередников Я.И.* Предисловие к Полному собранию русских летописей. – С.VIII.

³² *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. – Ч.1: Источники русской истории. – Санкт-Петербург, 1861. – С.21, 30–31, 34; *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.1–5.

³³ *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.58–59.

³⁴ *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. – С.30–31.

Водночас інші автори, як-от І.В.Лашнюков, знаходили у «ПВЛ» ознаки і збірника/зводу, і цілісного авторського твору³⁵. Раніше до цього приходив І.Д.Беляєв, указуючи, що попри однаковий характер у кожному збірнику (особливо «ПВЛ») простежується індивідуальність укладача³⁶. Тобто «Повість» виявлялася «авторським» чи «цілісним» зводом (зі строевської позиції – абсурд). Далі працювала логіка, підготовлена попереднім досвідом: якщо «ПВЛ» була взірцем для подальшого літописання, то всі наступні літописні твори мали б бути саме такими «авторськими/цілісними зводами» і до них усіх варто було б застосовувати єдиний термін.

Реалізацію такої логіки можемо яскраво проілюструвати на прикладі праці М.М.Яніша³⁷. На початку свого тексту дослідник намагався дотримуватися визначеності в термінології: «літописи» (до XIII ст.), «збірники» (XIII–XIV ст.), «списки» (зрідка «ізводи», XV–XVI ст.)³⁸. Він відзначав, що завдяки збірникам XIII–XIV ст. давні літописи та інші твори збереглися до наших днів майже в незміненому вигляді. Першозвірцем таких збірників називав «ПВЛ»³⁹, і взагалі вважав уже первинні літописи-«временники» творами компілятивними, що вміщували записи різних авторів, документи тощо. Це зближувало їх зі збірниками.

З іншого боку, учений сумнівався у чистоті компілювання в пізніх збірниках, особливо московських XV–XVI ст. Це відрізняло їх від ранніх збірників і змушувало позначати іншим терміном – «зводи». Отже, зводи відрізнялися як від збірників, так і від початкових временників. Зводи, як і збірники, суміщали різний матеріал, але переважно мали чіткий задум та ідеологічну мету. Вони не стільки відтворювали цілісні літописи, скільки компілювали, викривляли, комбінували окремі повідомлення з різних літописів задля створення цілісної картини.

Зрештою вчений дійшов до того, що уподібнив манеру складання зводів і «ПВЛ»: «Найбільш відчутним уявляється спорідненість цих новітніх літописів (Софійського, Воскресенського, Никонівського чи Патріаршого та інших, менш відомих) зі втраченою в оригіналі київської “Повістю временних літ”». Пояснював учений це тим, що і «ПВЛ», і пізні зводи укладалися в подібній політичній атмосфері – могутності центру (Києва та Москви відповідно); вони виконували певне політичне й культурне замовлення: об’єднання історій, тобто літописань, різних земель в одне ціле, конструювання спільної історії, згуртованої навколо історії центру⁴⁰.

Отже, «ПВЛ» була взірцем і для збірників XIII–XV ст., і для зводів XV–XVI ст. Тобто, дослідник долав своє ж початкове понятійне і термінологічне розрізнення. У подальшому тексті Лаврентіївський та Іпатіївський збірники він починав називати «зводами» і теж підозрювати в ідеологічних маніпуляціях

³⁵ Лашнюков И.В. Очерки русской историографии и истории (начало) // Университетские известия. – №5, май. – К., 1869. – С.1–22.

³⁶ Беляев И.Д. О разных видах русских летописей. – С.25–26.

³⁷ Яніш Н.Н. Новгородская летопись и её московские переделки. – Москва, 1874.

³⁸ Там же. – С.3–4.

³⁹ Там же. – С.7–9.

⁴⁰ Там же. – С.16–17.

повідомленнями⁴¹. Праця М.М.Яніша показує шлях, котрий призводив до видворення єдиного (замість двох чи трьох) поняття і терміна, що охоплювало літописи ледь не за всю історію їх існування.

Щодо літописознавчої термінології, то на неї значний вплив справила праця К.М.Бестужева-Рюміна. Із часу її виходу у світ дослідники дедалі більше ототожнювали терміни «збірник» і «звід», віддаючи перевагу останньому⁴². Наприклад, І.О.Тихомиров називав Лаврентіївський літопис і «збірником», і «зводом»; ці терміни в нього вжито як синоніми, виражають одне поняття⁴³. О.І.Маркевич визнавав несуттєву різницю між «зводом» і «збірником»: другі більші за обсягом і повідомлення у них сплавлені гірше, ніж у перших⁴⁴. Але на практиці бачимо синонімію термінів. О.І.Маркевич писав, що «ПВЛ» була «збірником», укладеним Сильвестром. Але тут же називав її «зводом»: «На користь того, що Давній літопис є зводом, говорить, по-перше, порівняне розмаїття його джерел, котрі аж ніяк не перероблено в один твір, а залишено здебільшого у сирому вигляді»⁴⁵. Одначе, «звід» усе-таки частіше вживали на позначення зведень давніх, а «збірником» за інерцією позначали радше ті, що дійшли безпосередньо або в кількох копіях⁴⁶.

Із часів П.М.Строева зворотним боком формування поняття «збірник» було уточнення поняття власне «літопису». Запровадження нового терміна й поняття мало на меті серед іншого протиставити «збірник» поточному, постійно веденому і, як уважалося, справжньому літопису. Визнавалося, що такі літописи були й, очевидно, становили основу руського літописання. При тому вони в оригіналі не збереглися. Пишучи про «первісні записки», «таблиці» або «монастирський літопис» дослідники мали на увазі саме їх⁴⁷. Як зауважував О.І.Маркевич,

«звід цей (“ПВЛ” – В.А.), очевидно, зроблено було таким чином: узято відому основу – хронологічну таблицю із записами – та на неї нанизано цілий ряд різночасових матеріалів, що були в укладача зводу під руками [...] з цього, за можливістю, було зроблено щось цілісне»⁴⁸.

⁴¹ Там же. – С.9–16, 18. У пізніх зводах начебто могли зберегтися ранні оригінальні повідомлення. Якщо так, значить їх навмисно пропускали укладачі збірників XIII–XIV ст.

⁴² Напр.: *Разсудов А.* Несколько слов по вопросу о первых русских летописях // Московские университетские известия. – Москва, 1868. – №9. – С.763–764, 771. Важливо й те, що термін «звід» почали використовувати представники суміжних спеціальностей, а не тільки літописознавці (див.: *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии: География Начальной летописи. – Варшава, 1873. – С.3–4; *Майков Л.Н.* [Рец.] Очерки русской исторической географии: География Начальной летописи. Исследование Н.П.Барсова, библиотекаря Императорского Варшавского университета. Варшава, 1873 // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1874, август. – Ч.174. – Санкт-Петербург, 1874. – С.237–238).

⁴³ *Тихомиров И.А.* О Лаврентьевской летописи // ЖМНП. – 1884, октябрь. – Санкт-Петербург, 1884. – С.239–270.

⁴⁴ *Маркевич А.И.* О летописях. – Одесса, 1883. – С.100.

⁴⁵ Там же. – С.113.

⁴⁶ Пор.: *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.61–62.

⁴⁷ Напр.: *Срезневский И.И.* Памятники X-го века до Владимира Святого. – С.57–62; *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи как памятнике литературном. – С.32; *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.П, 6–20, 44, 49, 58–59; *Порфирьев И.* История русской словесности. – Ч.1: Древний период. – Казань, 1879. – С.359.

⁴⁸ *Маркевич А.И.* О летописях. – С.115–116.

Досить рано літописознавство зіткнулося з двозначністю терміна «літопис»: це і тривале, поточне, літописання, і відносно цілісний або просто окремих твір, написаний в один прийом. Цю двозначність ілюстрував текст О.І.Маркевича, який розрізняв ведення «літопису» як окремих заміток (тобто анналів) та «складання з цих заміток *правильного літопису як твору*»⁴⁹.

Термін «літописний збірник» чи «звід» повинен був «узяти на себе» означення саме літописного «твору», забезпечуючи чистоту значення терміна «(власне) літопис». Але на часи О.О.Шахматова внаслідок цього склалася ситуація, коли власне літопис міг узагалі не передбачатися. Зводи чи збірники склалися з серій коротких заміток або окремих повістей, які намагалися вилучити зі зводів. Стале порічне літописання (власне аннали!) дедалі більше перетворювалося на невловиму сутність.

Водночас уявляти давні літописи як зводи було набагато легше. Ще К.М.Бестужев-Рюмін писав: «Кожна редакція (літопису – В.А.) вже представляє собою особливий звід або часто звід зі зводів»⁵⁰. Незадовго до О.О.Шахматова подібно мислив І.П.Сенінов, пишучи про незбережені давні зводи: південноруський кінця XII ст., суздальський, новгородський кінця XII – початку XIII ст.⁵¹ Зводи поволі ставали головними дійовими особами в історії домонгольського літописання. У 1890 р. О.І.Маркевич уже констатував:

«Із різноманітних літописних відомостей почали складатися літописні зводи; зводи ці розглядалися як щось вище в літературному розумінні й відтак могли переписуватися на початку кожного місцевого літопису, тим більше, що до найраніших зводів було внесено події, котрі мали загальноруське значення: із них починалася й загальна, і місцева історія Русі. Особливо таке значення найдавнішого зводу (або так званої “Повісті временних літ”, літопису Нестора [...]), хоча й складеного в Києві, проте котрий є, сказати б, загальноруським літописом до XII ст., тобто до того часу, коли починається сильний розвиток місцевої історії удільних князівств. [...] Звісно, були й ще зводи, які закінчувалися пізніше та, своєю чергою, переносилися до ще більш пізніх. Багато літописних відомостей із древніх літописів до древніх зводів не потрапили, проте вони з’являються зненацька в пізніших зводах і т.п.»⁵².

Тут бачимо картину, досить близьку до шахматовської: історія літописання після «ПВЛ» постає як ланцюжок зводів.

Таким чином, до кінця XIX ст. «звід» остаточно віддаляється від строевського «збірника» і фактично стає тим, чому протиставлявся – авторським твором домонгольських часів. Замислимося, яке уявлення про зводи мав О.Є.Пресняков, коли писав, що

«складність вивчення московських літописних зводів полягає в тому, що студіювати їх доводиться за *багатьма списками*,

⁴⁹ Маркевич А.И. О летописях. – С.57.

⁵⁰ Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – С.24.

⁵¹ Сенінов И.П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. – Санкт-Петербург, 1883. – С.71.

⁵² Маркевич А.И. О летописях. – С.60–61.

котрі представляють собою результат постійних переробок редакцій зводу, із доповненнями, в яких годі завважити якусь систему та мотиви, що їх викликали. [...] Зводи дійшли до нас у багатьох списках різних редакцій»⁵³.

Якщо для авторів першої половини – середини XIX ст. звід/збірник і був списком, що дійшов до нас, то тепер звід виявлявся «твором», котрий дійшов у різних списках і мав різні редакції. Отже, першим завданням дослідника було відновити текст зводу та його історію. А це вже майже шахматовське уявлення.

Але тільки О.О.Шахматов відкрито й послідовно відійшов від старої теорії «збірників» і сформулював та застосував на практиці нове уявлення. Він визнав «звід» цілісним авторським твором, просякнутим єдиною ідеологією⁵⁴. Цим перекривався прямий доступ до гіпотетичних окремих сказань і повістей, до яких О.О.Шахматов узагалі ставився скептично. Учений писав:

«Наші літописи не були офіційними актами, пам'ятними записами, механічним зшитком різнорідного матеріалу, – це були літературні твори, що давали широкий простір особистому почуттю автора, котрий уважав себе повним господарем нагромадженого ним матеріалу, попередніх літописних зводів, літописів, ведених іншими особами, сказань, відомих за іншими пам'ятками»⁵⁵.

Але дослідник уважав джерелами зводів безпосередньо не їх, а інші зводи. Полемізуючи з І.О.Тихомировим, О.О.Шахматов пропонував уявляти історію літописання як послідовність зводів, що на шарувувались один на одного:

«Усі літописні зводи, що дійшли до нас, передбачають існування інших, більш давніх зводів, котрі лежали в їх основі. Відтак вивчення їх повинно призводити до визначення (гаданого) цих основних зводів; подальше дослідження має відкривати, чи не походять такі основні зводи зі зводів ще більш давніх і первісних. Первісний літописний звід, входячи до складу іншого, пізнішого, міг ускладнюватися сказаннями, а також відомостями, запозиченими з інших зводів, інших пам'яток, або записаних на основі усного передання; сам він укладався частково на основі якихось літературних творів, частково на основі усного передання, народних сказань, оповідей сучасників»⁵⁶.

У розборі праці І.О.Тихомирова О.О.Шахматов виступив категорично проти («рішуче не погоджуюсь») поділу літописного матеріалу на порічні записи й окремі повісті (сказання)⁵⁷. Цю позицію яскраво виражали такі слова:

⁵³ Пресняков А.Е. [Рец.] Летопись занятый Археографической комиссии. Выпуск десятый. СПб., 1895 // ЖМНП. – Ч.307. – №9. – Санкт-Петербург, 1896. – С.153–154, 159.

⁵⁴ Див.: Платонов С.Ф. А.А.Шахматов как историк // ИОРЯС. – Т.25. – Петроград, 1922. – С.139.

⁵⁵ Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А.Тихомирова «Обозрение летописных сводов Руси северо-восточной» // Отчёт о сороковом присуждении наград графа Уварова. – Санкт-Петербург, 1899. – С.108.

⁵⁶ Там же. – С.108.

⁵⁷ Там же. – С.108–111.

«Сказання, щоправда, могли дійти до укладача зводу й в окремому вигляді, проте в більшості випадків він знайомився з ними або з інших, більш давніх, літописних зводів, або з яких-небудь літературних пам'яток, або, нарешті, з усного передання. [...] не можна відокремлювати сказання від порічних записів і немає чого допускати знайомство зводника зі сказанням в окремому його вигляді, між тим, як він міг його знати в тісному поєднанні з іншим літописним матеріалом. У будь-якому випадку поділ літописного матеріалу на сказання та порічні записи довольний»⁵⁸.

У О.О.Шахматова був свій резон: визнання кожного завершеного сюжету окремим сказанням чи порічним записом призводило до суб'єктивності висновків і неможливості реконструкції історії літопису (до моменту складання збірника/зводу, що до нас дійшов). На думку вченого, дослідження літописного матеріалу через виділення сказань та порічних записів залишало в тіні справжні джерела зводів:

«Я говорю про ті більш давні літописні зводи, де вже містився весь той матеріал, котрий намагається розчленувати п. Тихомиров, тобто як порічні записи, так і сказання. [...] Аналіз має призвести до відновлення декількох літописних зводів, передуючих тим, котрі дійшли до нас»⁵⁹.

Якщо в ранніх публікаціях О.О.Шахматов полемізував із більш локальних питань, тепер вістря критики спрямовувалося на всю систему уявлень і методів:

«п. Тихомиров не приходять до визначення джерел того або іншого зводу у вигляді інших, більш давніх зводів; джерелами виявляються не готові вже пам'ятки, що об'єднали розрізнені історичні дані, а сирий, необроблений матеріал у вигляді порічних записів, сказань, історичних повістей і т.п. [...] Замість того, щоби на основі вивчення пізніших зводів приходити до відновлення пам'яток із ними однорідних – більш давніх літописних зводів, п. Тихомиров вилучає з них указівки на існування пам'яток неоднорідних із ними: якихось місцевих літописів, що не дійшли до нас, порічних записів, переліків місцевих подій, окремих історичних сказань і т.п.»⁶⁰.

О.О.Шахматов по-іншому розумів задачі дослідника, закидаючи І.О.Тихомірову, що той

«не задається метою пояснити походження Лаврентіївського збірника, не намагається вказати, які рукописні джерела послугували для складання цього зводу, в яких саме пам'ятках зводник знаходив, з одного боку, ростовські, з іншого – владимирські та інші порічні записи, не намагається, зрештою, з'ясувати, чи передував зводу XIV ст., що вивчається, інший, більш давній

⁵⁸ Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А.Тихомирова... – С.109.

⁵⁹ Там же. – С.110.

⁶⁰ Там же.

звід, котрий обіймав, приміром, події тільки до початку або до середини XIII ст., подібно до того, як в основі його лежить звід, укладений на початку XII ст. – “Повість временних літ”»⁶¹.

Майже дослівно повторювана на кожній сторінці думка звучить як заклинання:

«Я думаю, що в розпорядженні пізніших зводників були не порічні записи, укладені в різних містах та областях, а літописні зводи, котрі в більшості випадків відбивали своє місцеве [...] походження. Тому вивчення пізніших зводів призводить до визначення та відновлення зводів давніших, аналіз давніших зводів і навіть “Повісті временних літ” указує як на джерела їх на ще більш давні літописні зводи»⁶².

Упевненість у правильності своїх поглядів призводила до курйозів. Так, чи не єдиним «виправданням» І.О.Тихомирова О.О.Шахматов подавав те, що перший насправді нібито дотримується тієї ж концепції зводів (але глибоко це приховує?): «Не сумніваюсь, автор переконаний у тому, що зводам, котрі дійшли до нас, передували інші, більш давні, причому ці більш давні зводи й слід визнати джерелами пізніших»⁶³.

Із «розбору» ясно видно основну проблему дослідження літописання на рубежі XIX–XX ст.: як упорядкувати хаотичний літописний матеріал? Так само вдається чіткіше побачити відмінність старого й нового поняття зводу. Для О.О.Шахматова «звід» став тим, чим для його попередників були «сказання» та «порічні записи» – первинною і єдино ефективною одиницею впорядкування літописного матеріалу. Таке використання поняття й терміна видно з неопублікованої праці кінця 1890-х рр. «Про владимирські літописні зводи домонгольського періоду». О.О.Шахматов упорядковує текстовий матеріал у зводи, як інші критики – у «рецензії» чи «фамілії», що дійшли у списках»⁶⁴.

Якщо попередня концепція передбачала дихотомію літопису (анналів) і збірника, то у О.О.Шахматова межа між анналістичним (постійно веденим) текстом і одномоментно створеним історичним твором завжди затиралася. У виданнях 1903–1904 рр. знаходимо такі показові слова: «Як би там не було, ми маємо підставу вважати, що Софійський вл[адичний]. *звід почато* за Йоакима Корсунянина»⁶⁵. Це означає, що звід можна вести. Те саме розуміння вчений демонструє й у значно пізнішій (після 1916 р.) праці. Говорячи про джерело унікальних повідомлень Софійського першого літопису та Новгородського четвертого літопису за XI ст., він писав: «Цей [...] літопис визнаємо владичним *зводом, що вівся* в Новгороді, очевидно, з XI ст.»⁶⁶. Розмитість поняття зводу

⁶¹ Там же. – С.105.

⁶² Там же. – С.234.

⁶³ Там же. – С.233.

⁶⁴ Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. – Ф.134. – Оп.1. – Д.297. – Л.1 об. – 2 об.

⁶⁵ Там же. – Д.148. – Л.37.

⁶⁶ Шахматов А.А. Киевский Начальный свод 1095 г. // *Его же*. История русского летописания. – Санкт-Петербург, 2003. – С.449.

ще в 1901–1903 рр. зауважив О.Є.Пресняков: «Терміни “літопис” і “літописний звід” уживаються Шахматовим як синоніми, хоча іноді “літопис” означає порічні записи. Відмінність між зводами, котрі склалися, і літописами, які велися, залишається не вповні чіткою»⁶⁷.

О.О.Шахматову була чужа ідея про постійне літописання типу анналів. Навіть поодинокі гіпотетичні літописи (а не зводи), як-от Новгородський літопис першої половини XI ст., він сприймав не як постійні аннали. Літопис нібито кілька разів продовжувався серіями ретроспективних записів. Від зводу його відрізняло тільки те, що під час внесення чергової серії попередні записи не редагувалися, до них тільки додавалися нові. Те саме стосується новгородського ж «літопису Вояти»⁶⁸.

Інший характерний приклад, коли вже сформована концепція зводів повертала дослідницьку думку в задане річище. Літописну діяльність Никона Печерського 1073 р. О.О.Шахматов уявляв продовженням Найдавнішого зводу 1039 р. Ішлося про те, що було створено не новий звід, а додано новий текст до старого. Проте, розкриваючи суть ідеї, ученому довелося визнати, що «Никон міг зробитися головним редактором літопису; так само йому ми вправі приписати деякі вставки, зроблені в переписаному ним або під його наглядом Давньому літописному зводі»⁶⁹. Отже, «продовження» насправді полягало в переписуванні попереднього зводу, вставках і редагуванні. Це по суті не відрізнялося від того, як виникає будь-який звід. І далі О.О.Шахматов пише про «переробку» старого зводу і «складання» нового⁷⁰. Не дивно, що його послідовники сприйняли гіпотезу вченого у сенсі самостійного зводу, а не «продовження» попереднього.

Цікаво, що популярна нині «фундаментальна поправка» до шахматовської схеми (про «анналістичне продовження» Початкового зводу за 1091–1110-ті рр.)⁷¹ має джерелом побіжну й нехарактерну заувагу того ж О.О.Шахматова. У примітці до статті про передмову до «Софійського временника» і літопис Нестора він так написав про походження повідомлень за 1094–1110 рр.: «Деякі з них могли бути записаними й раніше моменту укладання нового Печерського зводу (літопису Нестора – В.А.), могли бути записані й не Нестором, а іншою особою, котра з року в рік або періодично доповнювала звід (Початковий 1093 р. – В.А.)»⁷².

Одну з найчіткіших характеристик концепції зводів О.О.Шахматова дав нещодавно А.Тімберлейк:

⁶⁷ Чирков С.В. Работа А.Е.Преснякова по историографии русского летописания // Археологический ежегодник за 1968 г. – Москва, 1970. – С.431.

⁶⁸ Шахматов А.А. О Начальном Киевском летописном своде // ЧОИДР. – 1897. – Кн.3. – Москва, 1897. – С.26–31

⁶⁹ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.424.

⁷⁰ Там же. – С.431–432.

⁷¹ Гиппиус А.А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // Русь в IX–X вв.: археологическая панорама. – Москва; Вологда, 2012. – С.46.

⁷² Шахматов А.А. Предисловие к Начальному Киевскому своде. – Санкт-Петербург, 1908. – С.41.

«Шахматов, напевно, вірив, що літописи формувалися передусім через механізм редакцій – у ході окремих різночасових редагувань, у процесі яких порівнювалися копії попередніх літописів, вставлялися нелітописні матеріали, включалися недавні записи, і тексту надавалося єдине ідеологічне звучання. Ці “редакторські епізоди” були більш значимими, ніж органічний процес нарощування літописного матеріалу. Метою досліджень Шахматова було визначити й локалізувати у часі ці окремі “епізоди” і їх результати – зводи»⁷³.

Звід, згідно з метафорою О.О.Шахматова, це «складне тіло, що розвилось з інших, більш древніх, але вже складних тіл»⁷⁴. Історія літописання виглядала як ланцюг «складних тіл», на кінцях котрого розташовувалися «прості тіла»: з одного боку «неподільні, елементарні джерела», з іншого – прості списки зводу.

Оскільки головним видом давньоруських історичних творів були зводи, то найдавніший звід уявлявся О.О.Шахматову їх «першоформою»⁷⁵. Хай він і не мав порічної сітки, це не заважало вченому називати його «літописним», адже весь жанр літописання виріс саме з нього. Найдавніший звід був першим у своєму роді, але при тому складався з атомарних першоджерел. Дослідник писав: «Аналіз джерел може призвести до виявлення зводів, передуючих “ПВЛ”; через них до складу “ПВЛ” міг увійти різноманітний і різнорідний матеріал, що сходив до тих або інших першоджерел»⁷⁶. Цими першоджерелами О.О.Шахматову уявлялися численні легенди, перекази, окремі писемні тексти (повісті й літописи у вузькому сенсі слова)⁷⁷. Але варто наголосити, що «першоджерела», «різнорідний матеріал» завжди виглядає у працях О.О.Шахматова чимось ефемерним, що не може бути «визначене» науковими методами.

Як саме і коли оформилася в уявленнях О.О.Шахматова концепція зводів? В окресленій вище історіографічній ситуації її виникнення було цілком логічним, але чи таким уже неминучим? У своїх ранніх статтях

⁷³ *Timberlake A.* Who wrote the Laurentian chronicle (1177–1203)? // *Zeitschrift für Slavische Philologie.* – В.59. – Heft 2. – Heidelberg, 2000. – S.239 («Шахматов seems to have believed that chronicles took shape above all through the mechanism of redactions: through discontinuous editorial events at specific times during which copies of the prior chronicles were compared, external material was interpolated, recent annalistic entries were incorporated, and a single ideological voice was imposed. These editorial events are more significant in the history of chronicling than the organic process of accretion of annalistic material. For Шахматов the goal of research was to identify and localize in time these punctual events and their results – svody»).

⁷⁴ *Шахматов А.А.* Разбор сочинения И.А.Тихомирова... – С.236.

⁷⁵ *Шахматов А.А.* Несторова летопись // *Его же.* История русского летописания. – С.503 («Все наше літописання примикає до тієї древньої спроби укласти літописний звід, що мала місце в Києві очевидно ще за Ярослава»).

⁷⁶ Там же. – С.520.

⁷⁷ Там же. – С.503, 518. Також див. ранню статтю: *Шахматов А.А.* О Начальном Киевском летописном своде. – С.39–40 («Я допускаю можливість, що “Повість временних літ” складено на основі іншого, більш давнього зводу, де вже було згруповано матеріал (або тільки частину його) з першоджерел»).

О.О.Шахматов цілком задовольнявся інструментарієм М.І.Костомарова чи К.М.Бестужева-Рюміна. Для вирішення своїх задач дослідникові вистачало уявлення про окремі сказання чи літописи як джерела «зводу»/«збірника». Ситуація різко змінилася з 1897 р.

Відома О.О.Шахматову література давала достатній фонд дослідницьких стереотипів, уявлень та підходів для вироблення нової теорії. Але щоб це сталося, на нашу думку, потрібні були три фактора: 1) «критична маса» своєрідного дослідницького досвіду; 2) зручний привід замислитися над методологією; 3) інтелектуальний поштовх і взірєць.

1) Спочатку в полі зору О.О.Шахматова було переважно раннє літописання. Із кінця 1890-х рр. учений активно працював над літописними пам'ятками різних періодів (у тому числі пізнім літописанням). Паралельно він дійшов висновку, що основним джерелом одного зводу («ПВЛ») був інший звід (Початковий), а не низка окремих оповідей чи записів. Більше того, Початковий звід дійшов через посередництво ще як мінімум двох новгородських зводів, а способом його виявлення був порівняльний аналіз кількох зводів (новгородського і «ПВЛ»). Навіть ця картина була достатньою для того, щоб «абстрагувати» з неї «теорію зводів» та правила їх дослідження.

2) Написання рецензії – добрий привід замислитися над методами, сформулювати їх та показати їхню ефективність на практиці, виокремити власне бачення від бачення інших. Уже це сприяло конденсації методологічних зауважень О.О.Шахматова в рецензії на працю І.О.Тихомирова.

3) При цьому дослідника надихав приклад першого рецензента – О.Є.Преснякова. За три роки до О.О.Шахматова той написав рецензію на студію І.О.Тихомирова, в якій порушив питання про походження літописних зводів. В історіографії вже відзначалося, що ідею про те, що джерелами зводів є інші зводи і їх дослідження має полягати в порівняльному аналізі списків, О.О.Шахматов, вірогідно, запозичив у О.Є.Преснякова (або під впливом останнього остаточно утвердився у цій думці)⁷⁸. С.В.Чирков наголошував на незалежності висновків двох учених, і цим обґрунтовував закономірність виникнення концепцій і методів О.О.Шахматова⁷⁹. Проте він же звертав увагу на місця, де О.О.Шахматов текстуально повторював О.Є.Преснякова⁸⁰. Справді, подекуди знаходимо цитати з прямими посиланнями на попередника⁸¹. Але нерідко О.О.Шахматов повторював О.Є.Преснякова в «авторському» тексті: подібно формулював фрази, запозичував звороти та, звісно, наслідував колегу ідейно. Наприклад, цілком «по-шахматовському» звучать слова О.Є.Преснякова про «[Воскресенський] звід, що був результатом переробки передуючих зводів»⁸². Показовим є й таке зближення:

⁷⁸ Чирков С.В. А.А.Шахматов и А.Е.Пресняков (по материалам архива А.Е.Преснякова) // Исторические записки. – Т.88. – Москва, 1971. – С.386–388; Кустерев С.Н. Вехи в историографии русского летописеведения // Очерки феодальной России. – Вып.7. – Москва, 2003. – С.9–10; Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. – С.231–238.

⁷⁹ Чирков С.В. А.А.Шахматов и А.Е.Пресняков... – С.388.

⁸⁰ Там же. – С.386.

⁸¹ Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А.Тихомирова... – С.120, 137.

⁸² Пресняков А.Е. [Рец.] Летопись занятой Археографической комиссии... – С.159.

О.Є.Пресняков	О.О.Шахматов
«Укладач Воскресенського зводу користувався матеріалом первісних літописних записок не у сирому вигляді, а в обробці його для іншого літописного збірника» ¹	«п. Тихомиров не приходить до визначення джерел того або іншого зводу у вигляді інших, більш давніх зводів; джерелами виявляються не готові вже пам'ятки, що об'єднали розрізнені історичні дані, а сирий, необроблений матеріал у вигляді порічних записів, сказань, історичних повістей і т.п.» ²

Примітки:

1 – Пресняков А.Е. [Рец.] Летопись занятий Археографической комиссии... – С.156.

2 – Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А.Тихомирова... – С.110.

Думка, висловлена О.Є.Пресняковим щодо московських літописів XVI ст., у руках О.О.Шахматова перетворилася на концепцію, дія якої поширювалася на все літописання. Стала у пригоді власна гіпотеза Початкового зводу: якщо і в XI–XII, і у XVI ст. джерелом зводу виявляється інший звід, значить це вже система, закономірність.

Якщо наші роздуми справедливі, можемо точніше датувати оформлення теорії зводів. Це мало статися не раніше висунення гіпотези Початкового зводу і прочитання рецензії О.Є.Преснякова, тобто 1897 р., і не пізніше 1899 р., коли вийшла друком шахматовська критика І.О.Тихомирова, що зафіксувала вже сформований спосіб мислення.

“Annalistic compilation” (litopysnyi zvid / letopisnyi svod) – a term and a notion which among the followers of A.A.Shakhmatov are the key ones for the characteristics of Old Rus’ annalistic texts. In this article, the evolution of the term during 19th century and the forming of present-day (Shakhmatov’s) notion of “annalistic compilation” is traced back. As a background, the change of basic ideas of the essence of Rus’ annals/chronicles.

Keywords: *annalistic compilation, chronicling, “Primary Chronicle”, history of concepts, historiography.*

